

Макроекономіка

Алла МЕЛЬНИК

**СТРУКТУРНІ ДИСБАЛАНСИ
РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ
РЕГІОНІВ УКРАЇНИ****Резюме**

Порушено проблему усунення структурних дисбалансів розвитку економіки регіонів України. Визначено, що вихідною точкою аналізу структури економіки регіонів є оцінка її потенціалу. Здійснено оцінку економічного потенціалу економіки регіонів. Зіставлення натурально-речового складу економічного потенціалу з його структурним внеском у соціально-економічні показники засвідчило незбалансованість структури економіки регіонів. На основі аналізу територіальної концентрації ресурсів визначено першопричини деформації у структурі економіки окремих регіонів. Проаналізовано структуру економіки регіонів у контексті основних структурних вимірів у динаміці та статичі. Зроблено висновок про наявність диспропорційності. Доведено актуальність підвищення ролі владних структур в структуруванні економіки регіонів. Обґрунтовано доцільність формування селективних стратегій структурної корекції економіки регіонів та запропоновано критерії виробу стратегії. На прикладі Тернопільської області обґрунтовано пріоритети регіональної структурної політики.

Ключові слова

Структурні дисбаланси, економіка регіонів, селективні стратегії.

© Алла Мельник, 2012.

Мельник Алла, докт. екон. наук, професор, Тернопільський національний економічний університет, Україна.

Класифікація за JEL: E60, H70.

Вступ

Постановку і дослідження проблеми зумовлено кількома причинами:

- по-перше, необхідністю забезпечення стійкості національної економіки як складної структурованої системи, яка можлива лише за умови більш-менш збалансованої її структури. Структурою економіки є співвідношення, які відображають взаємозв'язки та взаємозалежності між окремими елементами економічної системи у процесі її розвитку. Основними видами структури економіки, які покладаються в основу макроекономічного аналізу, є: секторальна, галузева, технологічна, відтворювальна, соціальна, територіальна (регіональна), зовнішньоекономічна. Структурні трансформації в національній економіці, які проявляються у формі зміни стану елементів, часток, пропорцій і кількісних характеристик економічної системи, охоплюють усі зазначені зрізи. Проведений раніше аналіз [1, с. 59] свідчить, що з трьох можливих рівнів глибини цього процесу (структурної революції, структурної перебудови, структурної корекції економіки) в Україні та її регіонах має місце останній. Як результат, залишається деформованою галузева, технологічна, відтворювальна, зовнішньоекономічна структури національної економіки. Трансформаційні процеси, які зараз характеризують розвиток країни та її регіонів, зумовлюють подальші зміни структури регіональної економіки. Відповідно, актуалізуються завдання: виявлення тенденцій у зміні територіальної структури національної економіки; визначення проблем, що вимагають реагування інституційного середовища на структурні трансформації територіальної структури; обґрунтування шляхів інституційного забезпечення структурних зрушень. Тому важливо оцінити прояв цих структурних дисбалансів на рівні окремих регіонів;
- по-друге, неокресленістю структурних деформацій у кількісному (співвідношення елементів складу системи) та якісному (відношення між елементами) витрат не лише на макро-, а й на мезо- рівнях управління;
- по-третє, загостреність проблеми фінансової забезпеченості регіонів та територіальних спільнот базового рівня, непрозорістю між-бюджетних трансфертів, які, з одного боку, ускладнюють процеси

децентралізації управління, а з іншого – актуалізують необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи;

- по-четверте, глобальним характером структурних реформ, який проявляється у формуванні нового світового економічного порядку, глобалізаційних тенденціях формування соціально-економічних пріоритетів людського розвитку, посиленні глобальних макрофінансових викликів структурній трансформації національних економік та економіки регіонів, формуванні світоцивілізаційної структури світової економіки. Їх вплив вимагає оптимізації структури економіки регіонів у контексті їх конкурентоспроможності не лише на національному, а й на глобальному просторі.

Застосування системного підходу до дослідження структури економіки регіонів вимагає розгляду регіональної економіки в контексті їх секторальної, технологічної відтворювальної, галузевої, територіальної та зовнішньоекономічної (зовнішньо регіональної) структури, а також просторової, структурно-системної, організаційно-функціональної, управлінської трансформації.

Економічний потенціал економіки регіонів як база формування її структури

Вихідною точкою для аналізу структури, тенденцій її трансформації, причин і наслідків є оцінка потенціалу економіки регіону, який має розглядатись як база її подальшої трансформації. Під оцінкою економічного потенціалу регіону (регіонів) слід розуміти визначення його обсягу у вартісному вираженні, а також розрахунок ефективності використання економічних ресурсів та ступеня досягнення цілей економічного розвитку. Слід зазначити, що на сьогодні ще не розроблені ні вітчизняні, ні міжнародні стандарти оцінювання величини економічного потенціалу, немає єдиної думки щодо методичних принципів, підходів, показників та способів його виміру. У наукових джерелах [2, 3, 4] для оцінки економічного потенціалу пропонується використовувати два основних способи: кількісний і якісний.

Найбільш універсальним показником кількісної оцінки економічного потенціалу економіки регіону є валовий регіональний продукт, який характеризує не лише досягнутий рівень розвитку регіональної економіки, а й особливості його галузевої структури, ефективність функціонування окремих секторів, галузей і синтезує вплив низки чинників: обсяг і наявність доступних ресурсів, досягнутий у регіоні рівень технічного розвитку, який визначає якість і продуктивність технологічної бази економіки, нагромаджений інноваційний потенціал, якість трудових ресурсів, продукування ідей, інновацій (табл. 1).

Таблиця 1

**Характеристика регіонів України за показником
валового регіонального продукту в статичі та динаміці**

Області	ВРП (у факт. цінах) млн грн., 2008 р.	Індекс ВРП у порів- няльних цінах у 2008 р.	Пи- тома вага регі- ону, %	Області	ВРП (у факт. цінах) млн грн., 2008 р.	Індекс ВРП у порів- няльних цінах у 2008 р.	Пи- тома вага регі- ону, %
Україна	948056	102,3	100	Микола- ївська	19410	106,9	2,0
АР Крим		106,6	2,9	Одеська	46994	111,9	5,0
Вінницька	20094	105,1	2,1	Полтав- ська	34118	94,9	3,6
Волинська	12784	106,1	1,3	Рівнен- ська	14074	99,5	1,5
Дніпропет- ровська	104687	97,3	11,0	Сумська	16210	103,6	1,7
Донецька	117646	97,1	12,4	Терно- пільська	10618	105,1	1,1
Житомирська	15008	104,2	1,6	Харків- ська	59389	102,1	6,3
Закарпатська	13208	103,9	1,4	Херсон- ська	13174	109,8	1,4
Запорізька	42445	101,3	4,5	Хмель- ницька	16061	99,9	1,7
Івано- Франківська	17883	97,5	1,9	Черкась- ка	19101	114,9	2,0
Київська	35687	104,4	3,8	Черніве- цька	8833	105,4	0,9
Кіровоград- ська	13961	113,7	1,5	Чернігів- ська	14918	102,3	1,6
Луганська	42985	98,9	4,5	міста: Київ	169564	104,4	17,9
Львівська	35534	100,7	3,7	Севас- тополь	6305	106,9	0,7

Примітка: Наведено за [5, с. 12, с. 16].

У контексті нашого дослідження економічний потенціал необхідно оцінити з позицій: а) натурально-речового складу (за видами використовуваних ресурсів); його реального стану, тенденцій і перспектив розвитку та використання; в) організаційних форм управління цим потенціалом, зокрема його сферами діяльності (промисловий, аграрний, експортний, туристично-рекреаційний, освітній та ін.); г) окремих його складових, розташованих як на власній території, так і за її межами; д) внеску окремих організаційно-правових форм господарювання, передбачених законодавством країни, у загальні результати функціонування регіональної економіки (структурний аспект).

Саме зіставлення натурально-речового складу економічного потенціалу (природо-ресурсного, трудового, інвестиційного, науково-технічного та ін.) з його структурним внеском дає змогу зробити висновок про ступінь збалансованості економіки (табл. 2).

Таблиця 2

Області	Частка регіону в економічному потенціалі				Частка регіону в соціально-економічних показниках					
	територія	чисельність наявного населення на 1.01.2010 р.	кількість зайнятих економічною діяльністю	основні засоби	валовий регіональний продукт, 2008 р.	обсяг реалізованої промислової продукції	продукція сільського господарства	обсяг виконаних будівельно-монтажних робіт	експорт товарів і послуг	інвестиції в основний капітал
Україна	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
АР Крим	4,3	4,3	4,5	3,5	2,9	1,8	4,3	5,2	1,3	3,6
Вінницька	4,4	3,6	3,4	2,5	2,1	1,8	6,0	2,0	1,1	1,8
Волинська	3,3	2,3	2,1	0,9	1,3	0,8	2,9	0,9	0,7	1,6
Дніпропетровська	5,3	7,3	7,6	8,7	11,0	13,8	6,2	5,9	11,3	8,7
Донецька	4,4	9,7	9,8	11,0	12,4	17,5	4,9	9,3	19,8	8,5
Житомирська	4,9	2,8	2,7	1,1	1,6	1,2	3,2	1,3	11,3	8,7
Закарпатська	2,1	2,7	2,6	1,3	1,4	0,7	2,2	1,3	2,9	1,3
Запорізька	4,5	3,9	4,1	4,0	4,5	6,6	3,5	2,4	5,9	3,1

Області	Частка регіону в економічному потенціалі				Частка регіону в соціально-економічних показниках					
	територія	чисельність наявного населення на 1.01.2010 р.	кількість зайнятих економічною діяльністю	основні засоби	валовий регіональний продукт, 2008 р.	обсяг реалізованої промислової продукції	продукція сільського господарства	обсяг виконаних будівельно-монтажних робіт	експорт товарів і послуг	інвестиції в основний капітал
Івано-Франківська	2,3	3,0	2,6	1,3	1,9	1,4	2,5	1,6	0,7	2,3
Київська	4,7	3,7	3,7	2,9	3,8	3,8	6,5	3,6	2,7	6,6
Кіровоградська	4,1	2,2	2,1	2,1	1,5	1,0	3,6	0,8	0,5	1,8
Луганська	4,4	5,0	5,1	2,9	4,5	7,2	2,7	2,9	3,9	2,9
Львівська	3,6	5,5	5,4	3,9	3,7	2,7	4,3	5,6	1,8	4,4
Миколаївська	4,1	2,6	2,7	2,4	2,0	2,1	3,3	2,1	1,6	2,6
Одеська	5,5	5,2	5,1	3,9	5,0	3,3	4,2	5,6	5,5	6,6
Полтавська	4,8	3,3	3,2	3,7	3,6	4,8	5,6	4,5	2,6	5,1
Рівненська	3,3	2,5	2,3	1,3	1,5	1,1	2,9	2,4	0,7	1,8
Сумська	4,0	2,6	2,5	1,3	1,7	1,5	3,1	1,1	1,5	1,4
Тернопільська	2,3	2,4	2,1	0,7	1,1	0,6	3,0	1,3	0,3	0,9
Харківська	5,2	6,0	6,3	10,2	6,3	5,5	4,9	7,5	3,1	5,5
Херсонська	4,7	2,4	2,4	1,3	1,4	1,0	3,9	0,9	0,8	1,4
Хмельницька	3,4	2,9	2,9	1,5	1,7	1,3	4,1	1,5	0,5	2,3
Черкаська	3,5	2,8	2,8	1,6	2,0	2,2	6,6	1,3	1,1	2,0
Чернівецька	1,3	2,0	1,9	0,8	0,9	0,4	2,0	2,2	0,3	1,7
Чернігівська	5,3	2,4	2,4	1,4	1,6	1,3	3,6	1,3	0,6	1,0
м. Київ	0,1	6,1	6,8	23,6	17,9	14,2	...	24,8	18,8	18,6
м. Севастополь	0,2	0,8	0,9	0,4	0,7	0,4	...	0,7	0,4	1,0

Примітка: Сформовано за [5, с. 18–20].

Як бачимо з табл. 2, вклад регіонів в основні результуючі показники соціально-економічного розвитку в багатьох випадках неадекватний їх частці в економічному потенціалі країни. Зазначене є одним з індикаторів внутрішньорегіональної структурної збалансованості (незбалансованості) економіки того чи іншого регіону. Загалом, за оцінками економістів, природо-ресурсний потенціал України характеризується такими структурними показниками:

44,4 % його загального обсягу припадає на земельні ресурси, 13,1 % – на водні, 4,1 % – на лісові, 9,5 % – на рекреаційні, 28,4 % – на мінеральні і 0,5 % – на біологічні. За запасами природних ресурсів Україна займає провідне місце в Європі, зокрема, перше місце – за кількістю орних земель, запасами залізної та марганцевої руд, сірки; у числі перших – за запасами кам'яного вугілля, природного газу, калійної та кам'яної солей.

Водночас, просторово дані ресурси розміщені неоднорідно в різних регіонах, що і визначило історично їх спеціалізацію, характер економічної діяльності, галузеву структуру, вплинуло на формування технологічних укладів, які відрізняються зараз у різних регіонах. Якщо лідерами в концентрації земельних ресурсів виступають Одеська (5,5 % загальної площі землі), Чернігівська (5,3 %), Харківська (5,2 %), Херсонська (4,7 %) області, то за горючими корисними копалинами перші місця посідають Волинська область (сапропель – 61,69 %), Донецька (вугільні родовища – 66,85 %), за неметалічними корисними копалинами – АР Крим (бром – 100 %), Вінницька область (плавиковий шпат – 50 %), Донецька (глини для вогнетривів – 63,64 %, сировина петрургійна – 100 %), Дніпропетровська (магнезит – 100 %, глиноземна сировина – 100 %, ставроліт – 100 %), Житомирська (сланці профілітові – 100 %), Закарпатська (барит – 100 %, цеоліти – 100 %), Ів.-Франківська (родоніт – 100 %), Львівська (сіль калійна – 69,23 %), Рівненська (бурштин – 100 %, сировина для мінеральної вати та волокон – 100 %), Хмельницька (сапоніт – 100 %, онікс мармуровий – 100 %), за металічними корисними копалинами – Донецька область (руди ртуті – 100 %, германій – 50,68 %), Дніпропетровська (руди алюмінію – 100 %, руди марганцю – 60 %, руди заліза – 52,63 %), Житомирська (руди ванадію – 100 %), Закарпатська (руди свинцю та цинку – 75 %, руди срібла – 50 %), Запорізька (руди стронцію – 100 %, руди рідкоземельних металів – 100 %), Кіровоградська (руди хрому – 100 %), Луганська (руди срібла – 50 %), за водними ресурсами – Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Полтавська області [5, с. 21–56].

Водночас частину родовищ у даний час не розробляють (родовища руд ртуті в Донецькій області, родовища руд нікелю і кобальту в Дніпропетровській області, руд ванадію в Житомирській області, руд свинцю та цинку в Закарпатській області, руд рідкоземельних металів у Запорізькій області та ін.). Через деформацію галузевої структури економіки гострими є проблеми енергозбереження та підвищення ефективності використання паливно-мастильних матеріалів. У регіонах України енерговитрати в собівартості товарів є критично високими, що є однією з причин їхньої низької конкурентоспроможності. За результатами досліджень Міжнародного центру перспективних досліджень потенціалу, Україна визнана однією з найбільших у світі споживачів енергоресурсів на одиницю валового внутрішнього продукту. Коefіцієнт енергоємності ВВП становить 0,83–0,87 кг умовного палива на гривню. За цим показником у 2008 р. вона посіла в рейтингу країн передостаннє 62 місце. За експертними оцінками, Україна споживає майже вдвічі більше енергоносіїв для виробництва одиниці ВВП порівняно з країнами Централь-

ної Європи (Польща, Чехія) і майже втричі більше, ніж економічно розвинені країни. Головним завданням у цьому відношенні є впровадження енергозберігаючих технологій та підвищення енергоефективності економіки.

Виробничо-технологічний потенціал і його структурні, технологічні, ресурсні та інституційні елементи найбільш потужно представлені в м. Києві (1 місце за показником основних засобів), у Донецькій області (2 місце), Харківській області (3 місце), Дніпропетровській області (4 місце), Запорізькій області (5 місце), Львівській області (6-те місце), де зосереджено найбільшу частку основних засобів. Такі регіони, як Донецький та Дніпропетровський, зосередили їх найбільшу частку у промисловому виробництві, АР Крим, Київська, Одеська області – у сільському господарстві. Концентрація суб'єктів господарювання за регіонами характеризується такими даними (табл. 3):

Таблиця 3

Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за регіонами України

Регіони	Усього	у т. ч. малі підприємства, на 10 тис. осіб наявного населення	Регіони	Усього	у т. ч. малі підприємства, на 10 тис. осіб наявного населення
Україна	1258513	75	Миколаївська	39235	71
АР Крим	52414	83	Одеська	75235	88
Вінницька	30956	46	Полтавська	36289	63
Волинська	19149	47	Рівненська	19543	46
Дніпропетровська	101613	71	Сумська	23412	52
Донецька	92265	55	Тернопільська	21261	44
Житомирська	24735	51	Харківська	74674	83
Закарпатська	20761	57	Херсонська	29616	57
Запорізька	48035	77	Хмельницька	26848	48
Івано-Франківська	24281	57	Черкаська	28378	55
Київська	49478	76	Чернівецька	16784	50
Кіровоградська	24065	55	Чернігівська	19365	52
Луганська	44245	49	міста: Київ	237720	259
Львівська	64277	79	Севастополь	13879	87

Примітка: наведено за [6, с. 59, с. 105].

Характерною тенденцією для всіх регіонів упродовж 2001–2009 рр. є те, що кількість підприємств державної власності скоротилась з 9965 до 6811. Водночас кількість підприємств приватної власності зросла за відповідний період у 1,5 рази [6]. Зрушення в інституційній структурі виробничо-технологічного потенціалу регіонів свідчать про певну адаптацію підприємницьких структур до попиту та природно-ресурсного потенціалу на засадах ринкової влади, тоді як більшість підприємств державної власності є спадком системи централізованого розміщення продуктивних сил, зорієнтованого на функціонування єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Певний вплив на усунення деформації інституційної структури економіки регіонів зробив ріст кількості малих підприємств, утворення яких, на відміну від першої половини 1990-х років, відбувається не в результаті поділу чи реструктуризації чинних підприємств, а шляхом утворення абсолютно нової виробничої одиниці. На жаль, на фоні світової фінансової кризи в 2009 році в Україні кількість підприємств малого і середнього бізнесу скоротилась на 40 % [7]. За даними експертів, більша частина з них пішла в «тінь», частина припинила свою діяльність через кризу.

Негативно на структурній збалансованості економіки регіонів позначився прояв таких ризиків посттрансформаційного етапу розвитку економіки, як: зростання підприємницької активності в «центрі» за рахунок «периферії»; скорочення обсягів надходжень до бюджетів; зниження рівня якості ресурсного потенціалу; посилення міжнародної трудової міграції; надмірна територіальна концентрація бізнесу і господарських ресурсів. Концентрація бізнесу в «центрі» та великих містах зумовила гостру диспропорцію між попитом і пропозицією робочої сили, в т.ч. висококваліфікованої, що загостило, у свою чергу, напруженість на ринку праці в багатьох регіонах, активізацію міжрегіональної міграції.

Трудовий потенціал регіонів характеризується нерівномірністю концентрації фахівців вищої кваліфікації, що визначає можливості розвитку таких важливих для інноваційного розвитку видів економічної діяльності, як наука і вища освіта. Зокрема основна частина докторів і кандидатів наук сконцентрована в м. Києві (28205 осіб у 2009 р.), Харківській області (13644 особи), Дніпропетровській (6040 осіб), Донецькій (6074 особи), Львівській (6656 осіб) областях [6, с. 405].

Аналіз структури економіки регіонів в контексті основних структурних вимірів

Системно-структурний аспект аналізу економіки регіону та її структурної трансформації дає змогу встановити стан та зміну співвідношень між основними елементами регіональної соціально-економічної системи; ступінь оптимальності міжгалузевих пропорцій; рівень впорядкування секторальної та економічної структури регіону; виявити диспропорції у формуванні та використанні складових соціально-економічного розвитку регіонів. Аналіз частки регіонів у загальному обсязі валової доданої вартості України загалом та в розрізі видів економічної діяльності, проведений на основі системи національних рахунків, а також за показниками регіонального валового продукту, свідчить, що частка трьох регіонів з найвищим рейтингом соціально-економічного розвитку (м. Київ, Донецька та Дніпропетровська обл.) становить більше 42 % сумарного валового регіонального продукту, що свідчить про певну диспропорційність у територіальній локалізації економічної активності регіонів.

Значну міжрегіональну диференціацію ілюструє і показник валового регіонального продукту на одну особу. Так, за даними Держкомстату України, він у 2008 році становив у найбільш благополучних регіонах – Дніпропетровській області і м. Києві – відповідно 30918 грн. і 61592 грн., тоді як у найбільш проблематичних регіонах – Чернівецькій та Тернопільській областях – 9771 грн. і 9688 грн. відповідно [6, с. 13].

Характерною для економіки регіонів України є певна монофункціональна спрямованість. Для більшості з них лише одна чи дві галузі відіграють основну регіональноформуючу роль, забезпечують економічне підґрунття інших регіональних показників. Так, у 16 регіонах основне місце займають сільське господарство, харчова промисловість та переробка сільськогосподарської сировини (передусім це традиційні аграрні області – Тернопільська, Вінницька, Хмельницька, Чернігівська). У Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій областях найбільша питома вага в обсязі регіонального виробництва належить металургії та металообробці, у Запорізькій та Сумській областях – машинобудуванню, Луганській та Полтавській областях – виробництво коксу та ядерного палива. Тобто, спостерігається ситуація, яка може зумовити депресивний статус території. Зокрема, це найбільш яскраво проявляється в розвитку т. зв. «старопромислових» вугледобувних регіонів та малих міст України.

Ефективність використання економічного потенціалу та соціально-економічного розвитку регіонів детермінуються можливостями формування та використання їх інвестиційного потенціалу і, передусім – залученням інве-

стиційних ресурсів. Відзначаючи тенденцію темпів зростання інвестицій в основний капітал в Україні в 2000–2007 рр. та послаблення інвестиційної активності у 2008–2010 роках, слід констатувати, що інвестиційні ресурси продовжують концентруватися в регіонах зі значним рівнем економічного розвитку, проте спостерігається значне пожвавлення інвестиційної діяльності в регіонах з нижчим рейтингом регіонального розвитку.

Зміни, що відбулись в структурі власності регіонів за результатами приватизаційних процесів, зумовили зміни в секторальній структурі виробництва. Зокрема, виробництво більше 70 % товарів і послуг у значній частині регіонів здійснюють підприємства недержавних форм власності, за рахунок їх доходів формується понад 65 % доходів бюджетів усіх рівнів.

На теперішньому етапі розвитку технологічна структура економіки України представлена III, IV і V укладами. В останні роки вона погіршилась: при збільшенні питомої ваги традиційного третього укладу скоротилась частка новітніх інноваційних технологій, що гальмує просування країни на шляху до постіндустріального суспільства. Так, питома вага I, II, III технологічних укладів за 2000–2009 рр. зросла (в сукупності на 48 %), а маса п'ятого (фармацевтична, автомобільна, хімічна, інструментальна промисловість) та шостого технологічного укладів (біотехнології, нанотехнології, нові матеріали, оптоелектроніка, системи штучного інтелекту, мікроелектроніка, фотоніка, мікросистемна механіка, інформаційні супермагістралі, програмове забезпечення і засоби інтеграції, молекулярна електроніка) впала на 30 % [8].

Характерним явищем стало наростання технологічного консерватизму, що проявляється в інституційній неспроможності до сприйняття бюджетних інновацій, яка призвела до відставання України від розвинутих країн в освоєнні V–VI технологічних укладів, питома вага яких у 2009 р. становила відповідно 4 % і 1 %. Із загального обсягу коштів, що спрямовуються на науково-технічні розробки, майже 70 % припадає на IV технологічний і лише 23 % – на V (згідно із загальнодержавною програмою розвитку високих наукових технологій, задекларовано збільшення до 2013 р. обсягів виробництв V технологічного укладу до 12 %, а виробництво VI технологічного укладу – до 3 % [9]).

Водночас присутній значний розрив за технологічними укладами в розрізі регіонів України, що дає змогу констатувати асиметрію технологічного розвитку. Зокрема, для східних регіонів притаманний розвиток галузей третього технологічного укладу, а для західних і центральних – четвертого та п'ятого технологічного укладів (табл. 4).

Таблиця 4

**Структура галузей промислового комплексу України
за технологічними укладами виробництва в розрізі регіонів**

Технологічний уклад	Характеристика	Питома вага у структурі виробництва	Основні представники
III	Низькотехнологічні галузі промисловості: виробництво та переробка	49-53 %	Донецька, Луганська, Полтавська, Запорізька, Львівська
IV	Середньо-низькотехнологічні галузі промисловості: гумові і пластикові вироби, інші неметалічні мінеральні продукти, суднобудування, базові вироби, машинобудування (без виробництва електричного та електронного устаткування)	40 %	Майже всі області (крім Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Херсонської, Чернівецької, Чернігівської)
V	Середньо-високотехнологічні галузі промисловості: виробництво електричного та електронного устаткування, машинобудування, фармацевтична	6-8 %	Київська, Харківська, Львівська
VI	Високотехнологічні галузі промисловості: біотехнології, системи штучного інтелекту, глобальні інформаційні мережі та системи	1-3 %	Київська, Харківська, Львівська

Примітка: сформовано за [10].

Розрахунок інтегрального індексу структурних зрушень в економіці регіонів України за 2000–2009 рр., а також індексів структурних зрушень в інноваційній активності, індексу структурних зрушень у впровадженні екологічних та ресурсозберігаючих технологій, індексу структурних зрушень у споживчих витратах та зовнішньоекономічній діяльності дозволяє зробити висновок про наявність і в деяких випадках поглиблення інших структурних дисбалансів та загроз, які у зв'язку з цим виникали:

1) на тлі вичерпання можливостей традиційних інноваційних ресурсів, у 2000–2009 рр. скорочення кількості суб'єктів, що займаються інноваційною діяльністю, на 28 % [8].

2) скорочення внеску обробної промисловості у виробництво базової доданої вартості, що є наслідком структурних зрушень усередині самої обробної промисловості на користь виробництв з низькою питомою вагою доданої вартості у валовому випуску, тобто енергомістких виробництв сировинного характеру;

3) певна деформація структури відтворювальних пропорцій. Зокрема, споживання приватного сектора економіки мало тенденцію до зростання на фоні скорочення реальних доходів; динаміка валового нагромадження характеризується найбільшою мінливістю; збільшення імпорту товарів і послуг проходить більш швидкими темпами, ніж експорту, що призводить до зміни зовнішнього вкладу в економіку регіонів;

4) зсув на користь споживчих витрат, у яких домінуюче місце займають витрати домашніх господарств та зниження валового нагромадження основного капіталу як головного чинника технологічного оновлення виробництва;

5) превалювання в експортних поставках продукції низьких переділів, яка в змозі конкурувати на зовнішніх ринках за цінами, а не за якісними характеристиками, що формує вразливу від будь-яких зовнішніх «шоків» економіку регіонів, в яких сконцентровані дані виробництва;

6) за структурою нагромадження зсув на користь матеріальних основних засобів, тоді як нагромадження нематеріальних активів суттєво скорочується.

На поглиблення структурних дисбалансів в регіонах негативно вплинула світова фінансова криза 2008–2009 рр. (посилились валютні дисбаланси, зростання зобов'язань секторів економіки регіонів, вичерпання післякризового запасу цінової конкурентоспроможності, різка реальна девальвація гривні з серпня 2008 до 2010 року, збереження значної частки проміжного споживання – 60 % в 2008 р.)

Посилення структурних диспропорцій в економіці регіонів України має своїм наслідком високу матеріаломісткість виробництва, недостатню ефективність використання економічного, насамперед ресурсного потенціалу, не-

достатню базу оподаткування, домінування трансфертів у структурі доходів місцевих бюджетів, їх напруженість, обмеженість джерел фінансування розвитку інфраструктури, напруженість балансу ринку праці, інституційну невпорядкованість міграційних процесів.

Стратегування як основний інструментарій трансформації структури економіки регіонів

Проведений аналіз показує, що по-перше, структурні трансформації в регіонах відбувалися стихійно; по-друге, ринкові інститути як основна рушійна сила економічного розвитку, доволі повільно здійснюють ці структурні зрушення; по-третє, актуалізується питання про підвищення ролі владних структур у структуруванні економіки регіонів. Зазначені явища отримали оцінки в наукових колах та у владних структурах.

На сьогодні в Україні напрацьована певна законодавча, нормативна та методична база, необхідна для корекції структури економіки регіонів. Зокрема, Концепцією державної регіональної політики, схваленою Указом Президента України у 2001 р. [11], передбачено стимулювання розвитку регіонів чи їх частин, у межах яких визначені показники економічного та соціального розвитку значно нижчі, ніж відповідні середні показники в державі (депресивні території). Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 р. (2006 р.) [12] передбачає стимулювання розвитку регіонів із застосуванням кількох основних інструментів: угод щодо регіонального розвитку регіонів, державних цільових програм, програм подолання депресивності окремих територій. Стратегією затверджені пріоритетні напрямки розвитку для кожного регіону, виходячи із загальнодержавних інтересів та особливостей ресурсного потенціалу розвитку регіонів. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» (2006 р.) визначив правові, економічні та організаційні засади розвитку регіонів та положення депресивності територій.

Проте, зазначені документи не вирішують проблем збалансованості структур економіки всередині регіонів. Цей інституційний вакуум може бути заповнено через формування регіональних стратегій, важливою складовою яких мав би бути розділ «Структурна перебудова (структурна корекція) економіки». На сьогодні в Україні реалізується «Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року», розроблені та реалізуються регіональні стратегії розвитку (стратегії областей до 2015 року), проте в більшості з них не розроблено стратегій структурної перебудови чи корекції структури економіки. Водночас їх розробку можна розглядати як елемент планології щодо зміни структури економіки регіонів з урахуванням, з одного боку – економічного потенціалу регіону, з іншого – критеріїв вибору структури (її корек-

ції, адаптування), зокрема таких як: 1) орієнтація на соціальну економіку, підвищення стандартів життя, максимальне задоволення потреб населення регіону; 2) підвищення конкурентоспроможності регіону; 3) забезпечення економічної безпеки регіону; 4) забезпечення рівноважного розвитку адміністративно-територіальних одиниць регіону. На наш погляд, такі розділи стратегій повинні бути абсолютно оригінальними, диверсифікованими згідно зі специфікою потреб регіону.

Очевидними є проблеми: вибору пріоритетів, узгодженості даних розділів з макроструктурними стратегічними планами України, створення регіональних центрів відповідальності, можливості місцевих органів влади реалізувати такі стратегії в рамках чинного правового поля і наявних фінансових ресурсів, впровадження механізмів проектного менеджменту.

Варто зазначити, що вагомою перешкодою в розробці та реалізації таких стратегій (розділів регіональних стратегій) є нестабільність і недосконалість законодавства щодо механізму управління бюджетними ресурсами регіонів, відсутність та суперечливість його положень, відсутність законодавчо закріплених податково-бюджетних повноважень регіональних і місцевих органів влади. Дефіцит, притаманний як державному, так і місцевому бюджетам, загострює проблему соціальної ефективності регіональної економіки, що реально проявляється в недофінансуванні таких галузей, як освіта, охорона здоров'я, житлово-комунальне господарство. За розрахунками українських учених, наслідком стрімкого зменшення частки доходів місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України (з 52,1 % у 1995 р. до 30 % у 2003 р. і 23,3 % в 2010 р.) став високий рівень зацентралізованості бюджетних коштів у складі державного бюджету (на рівні 70-75 %), що, у свою чергу, призвело до неможливості фінансового забезпечення функцій, покладених на місцеві органи влади, і як результат – істотної залежності місцевих бюджетів від трансфертів, частка яких за 2003–2010 рр. зросла з 34,2 % до 46,2 % [8]. Як наслідок, сьогодні понад 90 % місцевих бюджетів – дотаційні, в основному це бюджети районів, і тільки 6,7 % виступають донорами в умовах чинної системи бюджетного регулювання [13, с. 90]. Актуальними в контексті розв'язання поставленої нами проблеми залишаються: незавершеність процесу врегулювання відносин між центральними і місцевими органами влади, недостатньо прозорий розподіл міжбюджетних відносин. Формула розподілу міжбюджетних трансфертів зорієнтована на податковий потенціал і не враховує всієї специфіки та особливостей соціально-економічного, демографічного й екологічного становища регіонів; формула розрахунку обсягів дотацій вирівнювання ускладнена безліччю коефіцієнтів, що знижує прогнозованість і стабільність доходів місцевих бюджетів; чинна методика планування доходів і розподілу трансфертів в Україні зорієнтована на вирівнювання середнього по країні рівня бюджетних надходжень у розрізі різних регіонів і не враховує таких особливостей розвитку територій, як ступінь концентрації промисловості, рівень урбанізації, рівень розвитку інфраструктури тощо [1, с. 723].

Розв'язання проблеми фінансового забезпечення структурних трансформацій в економіці регіонів вимагає розв'язання таких завдань: 1) удосконалення законодавства в бюджетній сфері; 2) зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування; 3) удосконалення механізму формування регіонального бюджету і механізму управління видатками бюджетів регіонів; 4) удосконалення системи міжбюджетних трансфертів. Останнє є особливо актуальним і дискусійним, адже співвідношення податкових надходжень і міжбюджетних трансфертів у структурі доходів зведених місцевих бюджетів у 1999–2009 рр. змінилось на користь останніх. Так, частка міжбюджетних трансфертів зросла, за даними Міністерства фінансів України та Державного казначейства України, з 18 % у 1999 р. до 47 % у 2009 р.

Конкретні варіанти визначення структурної політики кожного регіону вимагають поглибленого аналізу його потенціалу, економічного та інституційного базису, ендогенних та екзогенних чинників, що діють у рамках тієї чи іншої території.

Визначення напрямків регіональної структурної політики на прикладі Тернопільської області

Зіставлення структури економіки Тернопільської області з її економічним потенціалом, а також аналіз структурних трансформацій у динаміці в розрізі галузевої, відтворювальної, секторальної, економічної, територіальної, соціальної структури засвідчили трансформаційні зміни та диспропорції в усіх елементах структури регіональної економіки. Діагностовано певні дисбаланси у функціонуванні галузей та секторів, у перебігу регіональних соціально-економічних, екологічних, гуманітарних та інших процесів та явищ, у можливостях застосування регіональними органами влади новітніх управлінських технологій, адекватних сучасним викликам глобалізації та регіоналізації.

Аналіз структури економіки Тернопільської області [14-23] засвідчив:

- у галузевій структурі регіональної економіки переважають галузі первинного та вторинного технологічних укладів: зокрема, частка галузей видобувної та переробної промисловості в загальному обсязі реалізованої продукції області у 2010 р. становила 75,6 %, у 2009 р. – 74,9 % відповідно. У структурі промислового виробництва домінують дві галузі: харчова промисловість (46,4 % у загальному обсязі реалізованої продукції в 2010 р.) і виробництво та розподіл електроенергії, газу і води (відповідно 13,7 %). У структурі валової доданої вартості Тернопільської області основну частку займають:

сільське господарство (в 2010 р. – 19,1 %); переробні галузі (в 2010 р. на їх частку припадає 14,4 %); транспорт (більше 11,0 %), тобто переважають галузі з потенційно низькою доданою вартістю. Аналогічні співвідношення характерні і для структури виробництва товарів і послуг, де домінує сільськогосподарське виробництво (21,2 %), та галузі переробної промисловості (27,4 %);

- у відтворювальній структурі регіональної економіки спостерігається домінування проміжного споживання, частка якого у валовому регіональному продукті коливається в межах від 55,2 % у 2006 р. до 56,9 % у 2010 р., що є свідченням зростання рівня матеріало- та ресурсомісткості регіональної економіки на фоні недостатньої інвестиційної та інноваційної активності підприємств, неповної завантаженості виробничих потужностей;
- аналіз територіальної структури засвідчив, що в обсязі реалізованої промислової продукції у 2010 році найбільшу питому вагу має м. Тернопіль – 45,4 %; лише в чотирьох районах цей показник коливається від 5 % до 10 % (у Чортківському – 10,6 %, Тернопільському – 7,4 %, Гусятинському – 5,9 %, Тербовлянському – 5,2 %), у решті районах – обсяг реалізованої продукції перебуває в межах 0,3 % – у Шумському районі до 4,4 % – у Підгаєцькому). Це є свідченням нерівномірного розміщення продуктивних сил регіону та їх значної концентрації в обласному центрі;
- дослідження зовнішньоекономічної структури показало, що обсяги експорту товарів і послуг у 2010 р. відносно валового регіонального продукту становили 10,2 %, імпорту – 14,9 %, зовнішньоторговельний оборот становив 24,1 %. Незважаючи на те, що в структурі економіки регіону зовнішньоторговельний оборот відіграє важливе значення, Тернопільська область є найменш орієнтованою на експорт. Її експортна квота в загальному обсязі експорту по Україні становить 0,2 % і характеризується сировинною спрямованістю;
- нераціональною є соціальна структура регіональної системи, що характеризується високою часткою осіб пенсійного віку у структурі населення області (близько 34 % у 2010 році), напруженістю демографічної ситуації, зменшенням чисельності населення (упродовж 2010 року населення Тернопільської області зменшилося на 4,7 тис осіб), невпорядкованістю та інституційною незабезпеченістю міграційних процесів (у 2010 р. порівняно з 2009 р. сальдо міграції (міграційне скорочення населення) становило 77,3 % і досягло 884 особи), високим рівнем безробіття (що перевищує середні показники по державі) – рівень зареєстрованого безробіття в цілому по області становив на 1 грудня 2010 року 1,9 % населення працездатного віку, а на 1 січня 2011 року – вже 2,6 % відповідно).

Зіставлення структури економіки Тернопільської області з економічним потенціалом регіону дало змогу виявити наступне:

- недостатнє використання інноваційного потенціалу території. Оцінка кількісних та якісних показників використання інноваційного потенціалу засвідчила, що Тернопільська область є найменш інноваційно привабливою серед усіх регіонів України. Так, обсяг наукових та науково-технічних робіт, виконаних в області у 2009 р. становив 14396 тис. грн., або в розрахунку на 1 млн грн. валового регіонального продукту – 1369 грн., що суттєво відрізняється від середніх показників по Україні; у структурі фінансування наукових розробок домінують кошти державного бюджету (49,6 % в 2009 р.), тоді як частка коштів замовників науково-технічних робіт становить 35,3 %, а за кошти місцевих бюджетів виконуються лише 0,6 % НДДКР; частка реалізованої інноваційної продукції є незначною і в загальних обсягах реалізації становить 13,2 %, оскільки лише 15,2 % промислових підприємств Тернопільської області впроваджують інновації у власне виробництво;
- неефективне використання соціально-економічного потенціалу регіону, і передусім – природоресурсного як основи розвитку галузей спеціалізації області, зокрема сільського господарства, що характеризується нераціональною структурою використання земель сільськогосподарського призначення. Якісні параметри використання трудових ресурсів регіону вказують на нераціональну структуру трудових ресурсів та зайнятого населення на тлі зростання частки тіньової економіки (59 % населення області – сільські жителі);
- недостатня зорієнтованість економіки регіону на використання підприємницького потенціалу території як основного фактора економічного зростання, що характеризується низькими темпами створення малих підприємств (у середньому 1,3–2,2 % за рік) та нераціональним їх розподілом за галузями діяльності (зокрема, у сфері торгівлі зосереджено 15,5 % малих підприємств, які у структурі виробництва забезпечують 50,7 % реалізації продукції та послуг, у той час як 10,5 % підприємницьких структур у галузях промислового виробництва реалізували лише 17,8 % обсягів виробленої продукції). Як засвідчує аналіз, підприємницький сектор в економіці регіону ще не виконує притаманних йому функцій створення інституційного середовища для розвитку. Так, частка малих підприємств у загальних обсягах виробленої продукції загалом по області на початок 2010 року становила 11,1 %, на малих підприємствах регіону зайнято лише 35,4 тис. осіб, або 8,2 % до зайнятих, на 10 тис. осіб наявного населення в області припадає 39 малих підприємств, і це є найнижчим показником у регіональному розрізі, який відносно середнього по Україні становить 54 %.

Недостатнє використання потенціалу регіону в напрямку оптимізації структури економіки зумовило такі проблеми в соціально-економічному розвитку області:

- незбалансованість та напруженість місцевих бюджетів. Свідченням цього є високий рівень дотаційності обласного бюджету (частка офіційних трансфертів у доходах бюджету становила більше двох третин, від 69,7 % у 2007 р. до 71,2 % у 2009 р.);
- «заморожування» проблем розвитку депресивних (проблемних) територій, оскільки протягом останніх трьох років рівень досягнення основних соціально-економічних параметрів становив менше 75 % до середніх по Україні;
- зниження рівня та якості життя населення, спричинене обмеженістю внутрішнього попиту, нераціональною структурою споживання населення (у видатках домогосподарств переважають витрати на придбання продовольчих товарів першої необхідності та оплату житлово-комунальних послуг), недостатньою розвиненістю споживчого ринку регіону;
- надмірна зовнішньоторговельна залежність економіки регіону при невисокому потенціалі залучення інвестицій (передусім у сферу енерго- та ресурсопостачання, машинобудування), недостатня увага до можливостей використання вигідного економіко-географічного розташування області в розвитку міжрегіонального та транскордонного співробітництва і на цій основі підвищення конкурентоспроможності території.

Сформована структура економіки, відповідно, зумовила невисокий (на фоні показників розвитку національної економіки), упродовж тривалого періоду, рівень соціально-економічного розвитку регіону.

Наслідком недосконалості структури регіональної економіки також є незначний вклад регіону в розвиток національної економіки, свідченням чого є низька питома вага Тернопільської області в результируючих показниках розвитку економіки України. Так, за даними Головного управління статистики, у Тернопільській області у 2009 році: частка області у валовій доданій вартості України становила 1,2 %; в обсягах реалізованої промислової продукції – 0,7 %; продукції сільського господарства – 3,0 %; у роздрібному товарообороті – 1,4 %; в обсягах інвестицій в основний капітал – 0,9 %; в обсягах прямих іноземних інвестицій – 0,2 %; в експорті та імпорті товарів – 0,3 %; надходженні податків і зборів до бюджетів усіх рівнів – 0,7 %.

Недосконалість структури економіки негативно позначилася на розвитку соціальної сфери регіону. Так, у 2009 році в Тернопільській області зберігався високий рівень безробіття, розрахований за методологією МОП, – 11,3 % , тоді як по Україні цей показник становив 7,2 %. Тернопільщина тривалий період належить до регіонів з найнижчим рівнем доходів населення,

зокрема, розмір середньомісячної заробітної плати в регіоні становив на кінець 2009 року 1412 грн., що становить 74,1 % середньої по Україні [6].

Подолання структурних диспропорцій та проблем розвитку економіки Тернопільської області вимагає розробки активної структурної політики, яка була би спрямована на подолання територіальних диспропорцій, нівелювання соціально-економічних суперечностей, взаємоузгодження інтересів держави та регіонів. Основними засадами реалізації цієї політики повинна стати система цілей, до яких можна віднести: збалансований розвиток регіону; сталий розвиток для збереження можливостей довгострокового відтворення регіональної економічної системи; конкурентний розвиток за рахунок поєднання соціальних, економічних та екологічних пріоритетів на основі забезпечення інноваційності економічних виробництв з активізацією розвитку рекреаційно-туристичного та транзитного потенціалу області.

Проведений аналіз дав змогу визначити, що пріоритетами в їх досягненні мають бути: переважаючий розвиток реального сектору економіки як основи соціально-економічного зростання; активізація розвитку наукомістких та високотехнологічних виробництв і створення умов для здійснення капіталокладень у технологічне оновлення виробництва; підвищення якості функціонування інноваційної інфраструктури в регіоні, зокрема її наукомісткої складової, та підвищення капіталізації природних та історико-культурних цінностей регіону; покращення інвестиційного клімату (як для внутрішніх, так і для іноземних інвесторів) для підвищення ефективності регіональної економіки; розширення місткості внутрішнього споживчого ринку товарів та послуг; формування умов для активізації використання туристично-рекреаційного потенціалу регіону; розвиток виробництв, які орієнтуються на місцеві ресурси або ж використовують у своїй діяльності вторинну сировину, система заходів щодо подолання ресурсовитратного характеру виробництва; досягнення оптимального співвідношення між виробничою і соціальною сферами, прискорення зростання питомої ваги сфери послуг у структурі валового регіонального продукту; розвиток виробничої інфраструктури, зокрема, таких її елементів, як транспорт та зв'язок, використання вигідного географічного положення регіону; подолання територіальних диспропорцій розвитку, оптимізація розміщення продуктивних сил на території регіону шляхом вирівнювання рівнів економічного розвитку адміністративних районів; розвиток «зеленого» туризму.

Для забезпечення збалансованості економічного, соціального, екологічного векторів розвитку регіональної економіки групою вчених кафедри державного і муніципального управління, очолюваною мною, запропоновано передбачити: 1) для розвитку промисловості – розробку екологічно орієнтованих критеріїв структурної перебудови базових галузей промисловості; створення маловідходних локальних територіальних виробничих комплексів; узгодження допустимих обсягів викидів забруднюючих речовин з темпами модернізації технологій і структурної перебудови у промисловості; стимулювання розвитку і впровадження екологічно безпечних рентабельних техноло-

гій та відновлювальних нетрадиційних джерел енергії; 2) для розвитку сільськогосподарства – впровадження високопродуктивних сільськогосподарських технологій, адаптованих до місцевих умов систем землеробства з метою захисту земель від забруднення та виснаження; розробку нових екологічно безпечних технологій захисту рослин; насичення ринку екологічно чистими товарами, які відповідають стандартам екологічної сертифікації харчових продуктів; 3) для розвитку ЖКГ – стимулювання економного використання населенням водних та енергетичних ресурсів; підвищення потужності водопостачання та водовідведення у сільських населених пунктах і системи контролю якості питної води на місцевому рівні; впровадження ефективних технологій знешкодження осадів водопровідних і каналізаційних стічних вод; стимулювання широкого впровадження тепло-, водо- та енергоощадних технологій у житлово-комунальному господарстві; 4) для розвитку безпечних, сучасних транспортних комунікацій – впровадження сучасних екологічно сприятливих технологічних рішень під час будівництва, реконструкції та експлуатації транспортних шляхів; зменшення обсягу викидів забруднюючих речовин та впливу на довкілля автотранспортних засобів у населених пунктах та на транспортних магістралях; забезпечення будівництва шумопоглинальних екранів на магістральних шляхах сполучення поблизу населених пунктів, територій та об'єктів природно-заповідного фонду; впровадження європейських стандартів щодо створення природних коридорів під час будівництва нових і реконструкції наявних транспортних шляхів; 5) для розвитку туристично-рекреаційних послуг – сприяння розбудові транспортно-комунікаційної сфери, соціально-обслуговуючих видів економічної діяльності (роздрібної торгівлі, ресторанного бізнесу, охорони здоров'я, організації дозвілля), готелів; заохочення малого бізнесу, фермерських господарств до зміцнення потенціалу рекреаційних комплексів, здійснення популяризації історико-культурної спадщини регіону, екологічних ресурсів, рідкісних ландшафтів, музеїв через засоби масової інформації, організацію загальнонаціональних конкурсів.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що складність і багатовекторність досліджуваної проблеми не дали змоги розглянути весь спектр питань у даній царині. Особливої уваги заслуговують інституційні аспекти розв'язання проблеми збалансованості економіки регіонів, що може стати об'єктом для наукових розвідок на перспективу. Певні зміни в напрямку усунення дисбалансів мають відбутись у зв'язку з кроками уряду у сфері економічних реформ: дерегулювання економіки, адміністративної реформи, прийняття нового Податкового кодексу, очікуваної житлової та пенсійної реформ тощо. Це вимагатиме додаткових досліджень.

Література

1. Структурні реформи економіки: світовий досвід, інститути, стратегії для України: монографія / О. І. Амоша, С. С. Аптекар, А. Ф. Мельник та ін. – ІЕПНАН України, ТНЕУ, 2011. – 848 с.
2. Іщук С. О. Виробничий потенціал промислових підприємств: проблеми формування та розвитку: монографія / С. О. Іщук – Львів : ІРДНАН України, 2006 – 278 с.
3. Національна економіка: навч. посібн. для студентів вищих навчальних закладів [Білоцерківець В. В., Завгородній О. О., Лебедева В. К. та ін.] за ред. В. М. Тарасовича – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 280 с.
4. Національна економіка: підручн. / за ред В. П. Круша. – К. : Каравела, 2008. – 416 с.
5. Статистичний збірник «Регіони України 2010. ч. I / За ред. Осауленка О. Г. – К. : Державний комітет статистики України, 2010. – 367 с.
6. Статистичний збірник «Регіони України 2010. ч. II / За ред. Осауленка О. Г. – К. : Державний комітет статистики України, 2010. – 803 с.
7. В Україні кількість підприємств малого і середнього бізнесу в 2009 р. скоротилась на 40 %, – експерт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rbe.ua/ukr/newsline/show/v_ukraine_rolichestvo.
8. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
9. Закон України «Про затвердження загальнодержавної програми розвитку наукових технологій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Економіка України: втрачене десятиліття 1999–2008 рр. // Дзеркало тижня. – 2010. – № 51.
11. Концепція державної регіональної політики [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
12. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року (чинна від 2006-21-07) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://liga.kiev.ua> (Нормативний документ Кабінету Міністрів України. Стратегія).
13. Юшко С. В. Організація міжбюджетних відносин в Україні: стан, проблеми і перспективи / С. В. Юшко // Фінанси України. – 2009. – № 1. – С. 86–97.

14. Індeksi фізичного обсягу валового регіонального продукту з видами економічної діяльності за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).
15. Обсяги реалізованої продукції за основними видами промислової діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).
16. Капітальні інвестиції (за 2010 рік, за 1 кв. 2011 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).
17. Статистика внутрішньої торгівлі та товарних ринків (за 2010 рік, за 1 кв. 2011 року) [Електронний ресурс].- Режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).
18. Статистичний збірник «Індeksi споживчих цін та цін виробників промислової продукції за 2010 рік». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).
19. Економічна доповідь «Фінансово-господарська діяльність підприємств і організацій Тернопільської області у 2010 році». [Електронний ресурс]. – режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).
20. Статистичний бюлетень «Основні підсумки роботи промисловості за 1 квартал 2011 року». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).
21. Статистичний бюлетень «Наукова та науково-технічна діяльність організацій в області за 2010 рік». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).
22. Статистичний бюлетень «Наукова та інноваційна діяльність в області за 2010 рік». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).
23. Статистичний бюлетень «Капітальні інвестиції в області за 1 квартал 2011 року». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.ternstat.tim.net.ua / express.html](http://www.ternstat.tim.net.ua/express.html).

Стаття надійшла до редакції 27 лютого 2012 р.